

Ціннісно-сміслові орієнтації особистості як фактор переживання наслідків психічної травми

У статті розглянуто проблему переживання людиною наслідків екстремальної ситуації. Проаналізовано основні підходи до проблеми ціннісно-сміслових утворень особистості у сучасній психології та їх роль у механізмах переживання наслідків психотравмуючої ситуації. Досліджено зв'язок психічних розладів і кризових станів особистості з особливостями її ціннісно-сміслових орієнтацій. Наведено результати вивчення ціннісно-сміислової сфери та ціннісної ієрархії у осіб, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації.

Ключові слова: психічна травма, стрес, постраждалі, надзвичайна ситуація, ціннісні орієнтації, ціннісно-сміслова сфера.

В статье рассмотрена проблема переживания человеком последствий экстремальной ситуации. Проанализированы основные подходы к проблеме в современной психологии и роль ценностно-смысловых образований личности в механизмах переживания последствий психотравмирующей ситуации. Исследована связь психических расстройств и кризисных состояний личности с особенностями ее ценностно-смысловой ориентации. Представлены результаты изучения ценностно-смысловой сферы и ценностной иерархии у лиц, пострадавших вследствие чрезвычайной ситуации.

Ключевые слова: психическая травма, стресс, пострадавшие, чрезвычайная ситуация, ценностные ориентации, ценностно-смысловая сфера.

Постановка проблеми. В сучасних умовах, коли спостерігається неухильне збільшення кількості аварій, катастроф та інших надзвичайних ситуацій, мають місце негативні наслідки психотравмуючих ситуацій серед широкого кола населення. За даними наукових досліджень (Ю.А. Александровський, Г.С. Нікіфоров, В.М. Марищук, Н.В. Тарабріна, Н.Е. Бачериков, Н.П. Воронцов, П.Т. Петрик, В.О. Моляко, О.М. Морозов, Л.А. Кривжанівська, В.В. Клименко) наслідки психотравмуючих подій проявляються змінами в поведінковій, емоційній і пізнавальній сферах особистості, що призводить до формування психологічної дезадаптації, зниження якості життя постраждалих в цілому. Пріоритетним напрямом сучасної психологічної науки є дослідження в осіб, які

пережили різні екстремальні події, глибинних психологічних утворень особистості, таких як механізми психологічного захисту і копінг-стратегії, стан і динаміка ціннісно-сислової сфери, базисні переконання, вищі особистісні смисли [6]. Останнім часом набуває комплексного характеру проблема вивчення ціннісно-сислової сфери особистості, яка пережила психічну травму.

Аналіз стану розробленості проблеми в спеціальній літературі.

Дослідження проблеми цінностей та ціннісних орієнтацій, які проводилися різними дослідниками (С. Шпрангер, А. Маслоу, Дж.Холанд, М. Рокіч, В. Франкл, С. Шварц, Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн, В.М. Мясіщев та інш.), показали, що ціннісні орієнтації є найважливішими компонентами структури особистості. Ціннісні орієнтації розглядаються як елементи свідомості (І.С. Кон, А.С. Прангішвілі), пов'язані з мотиваційно-потребовою сферою, ідеалами (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський), як вид ціннісного ставлення людини до світу, результат переваги на основі образів та еталонів (О.Г. Асмолов, І.Д. Бех, В.С. Братусь, С.Л. Рубінштейн), як диспозиції вищого рівня, що зумовлюють уявлення людини про головні цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення (В.О. Ядов), як усвідомлюваний рівень смислових утворень (В.О. Ядов, О.Г. Асмолов), як "ядро" особистісного розвитку (К.О. Абульханова-Славська, О.Г. Асмолов, Л.І. Божович, М.Г. Казаріна, І.С. Кон, В.С. Мерлін), яке виявляється в ситуації вибору як "вчинок свідомості" (М.М. Бахтін). Ціннісно-смилова сфера особистості складається із двох основних компонентів – ціннісних орієнтацій і системи особистісних смислів, які нерозривно пов'язані з проблемою людської поведінки і спонукань. Ціннісно-смилова система є одним з найбільш важливих психологічних утворень, що детермінує процес саморегуляції та пошуку оптимальних [12].

Вже проведено вже чимало досліджень, в яких розглядається зв'язок психічних розладів і кризових станів особистості з особливостями її ціннісно-сислової сфери [1-3; 7; 8; 13; 15]. Проте, переважання у дослідженнях клінічного підходу до феномена психічної травми сприяє недооцінюванню питання впливу ціннісно-сислових утворень особистості на виникнення і динаміку психологічних проблем, що є наслідком стресових порушень [2]. Патогенними чинниками психогенії є порушення відносин, як цілісної системи індивідуальних, виборчих зв'язків [8], а деякі особливості особистості, в тому числі глибина і стійкість ціннісних установок, орієнтація, можуть перешкодити або віддалити руйнівний вплив багатьох хворобливих станів (наприклад, при

психічній травмі) [3; 13]. Екстремальна ситуація здатна змінити смислову сферу особистості в напрямку формування біполярної смислової структури, елементами якої будуть смисли, організовані навколо ідеї “життя”, з одного боку, і “смерті” – з другого [7]. Розглядаючи уявлення про наявність протиріччя у смисловій системі особистості, яка переживає несприятливі психологічні наслідки травматичного досвіду, деякі дослідники [10] наголошують на функціонуванні тимчасових локусів сенсу, тобто смислів сьогодення в контексті формування певного ставлення до майбутнього і минулого досвіду індивіда. Ряд науковців (Л.І. Анциферова, Ф.Є. Василюк, М.Ш. Магомед-Емінов, В. Франкл, S.R. Maddi) розглядають можливість ймовірності позитивного придбання в процесі переживання травматичного досвіду такого, наприклад, як можливість особистісного зростання, пов’язаного з переживанням вищих цінностей, набуття осмислення життя. Структура та особливості ціннісних утворень постраждалих можуть залежати від гендерних, соціально-демографічних показників, змісту пережитої психотравмуючої ситуації. Наприклад, специфічною особливістю ціннісно-смислової сфери у жінок, які пережили сексуальне насильство, є почуття суб’єктивної недоступності таких цінностей, як щасливе сімейне життя і цікава робота [14]. Особливості структури ціннісно-смислової сфери особистості визначають вибір стратегій співволодіння з психологічною травмою, опосередковано впливають на процес переосмислення і розуміння її значення для життя, лежать в основі глибинних особистісних трансформацій. Також висувається припущення, що існує прямий зв’язок між несформованістю ціннісно-смислової сфери та ступенем соціально-психологічної дезадаптації особистості [4].

Існує думка, що головним чинником, що запускає процес порушення самосвідомості, пов’язаного з психотравмою, є така зміна у смисловій сфері особистості, в результаті якого травматична подія, позбавлена когнітивної переробки і не включена в процес осмислення, відділяючись від смислової структури особистості, дисоціює, перетворюючись на автономне утворення. Це дозволяє індивіду на час відокремити від себе травматичне переживання, що забезпечує психологічний захист від впровадження у свідомість досвіду, та не узгоджується зі старою системою оцінок і загрожує крахом системі цінностей особистості [10]. Результати ряду досліджень підтверджують, що під впливом психотравмуючих чинників, наприклад хронічної хвороби, відбувається глибока перебудова всієї сукупності особистісних смислів, специфічна трансформація ціннісно-смислових утворень [11].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми.

Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених вивченню питань впливу екстремальних подій на психіку постраждалих, недостатньо вивчено, які сфери особистості найбільш схильні до трансформацій внаслідок впливу психотравмуючих чинників, який характер динаміки цих змін, їх місце і роль у формуванні та перебігу психічних порушень. Також залишаються недостатньо розробленими психологічні аспекти проблеми зв'язку постстресових порушень і кризових станів особистості з особливостями її ціннісно-сислової сфери.

Постановка завдання. За результатами проведеного вивчення постраждалих внаслідок надзвичайної ситуації (вибух у будинку в м. Євпаторія), дослідити ціннісно-сислові орієнтації особистості, яка пережила віддалені наслідки психічної травми.

Виклад основного матеріалу. З метою вивчення особливостей ціннісно-сислової сфери осіб, які пережили психічну травму, при допомозі Методики дослідження ціннісних орієнтації особистості М. Рокича [4] нами було проведено психологічне обстеження 126 осіб, що постраждали внаслідок надзвичайної ситуації (вибух у житловому будинку). Постраждали, які дали згоду для участі в дослідженні, були розподілені на 3 групи випробуваних: 1 група – постраждалі, які втратили майно, отримали поранення, втратили близьких людей (38 осіб); 2 група – родичі постраждалих в трагедії (46 осіб); 3 група-свідки трагедії (42 особи). Розподіл випробуваних на групи досліджуваних було проведено за ознакою ступеня “потрясіння” або отриманої психічної травми під час трагедії. Статистична обробка отриманих емпіричних даних відбувалась за допомогою методів визначення достовірності відмінностей (за t-критерієм Ст’юдента та ф-критерієм Фішера) і методів багатомірної статистики (кореляційний і факторний аналіз).

Аналіз отриманих результатів дозволив виявити достовірні розходження у виразності деяких цінностей (див. табл.1). Було встановлено, що постраждалі з 1 групи, на відміну від випробуваних з 3-ї групи, рідше виділяють активну життєдіяльність як важливу життєву цінність. Можна припустити, що сьогодні їх життя і так емоційно наповнене. Воно переповнене негативних подій, які в прямому сенсі забрали у постраждалих сили, знизили їх життєвий тонус та позбавили їх усякої життєвої енергії. Постраждалі 2-ї та 3-ї груп порівняно з безпосередніми учасниками трагедії, отримали менш психологічне потрясіння. Можливо, це і спонукає їх до всіляких дій, які передусім спрямовані на забезпечення благополуччя своїх близьких, що і припускає активну життєву позицію особистості. Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$.

Таблиця 1

Показники виразності термінальних цінностей у постраждалих внаслідок надзвичайних ситуацій

Термінальні цінності	1-а гр. (M ± m)	2-а гр. (M ± m)	3-а гр. (M ± m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
Активна життєдіяльність	8,14 ± 2,68	10,12±1,95	11,30±1,17	1,24	2,04*	1,06
Життєва мудрість	6,10 ± 2,12	7,40±1,44	6,93±1,42	1,12	0,38	1,07
Здоров'я	13,80 ± 2,06	12,45±2,37	13,91±1,02	1,06	0,14	1,31
Цікава робота	6,20 ± 1,89	8,90±1,62	10,11±1,30	2,09*	2,34*	1,38
Краса природи та мистецтва	2,11 ± 2,13	4,83±1,98	3,88±2,67	1,79	1,52	1,26
Любов	8,37 ± 2,66	7,65±1,17	7,24±1,51	1,30	1,51	0,07
Матеріально забезпечене життя	7,22 ± 2,08	7,89±1,75	10,20±2,10	0,86	2,75*	2,63*
Вірні друзі	10,37 ± 1,94	10,24±1,52	8,05±2,05	0,67	2,17*	2,30*
Стабільне становище у країні	6,50 ± 2,58	6,10±1,08	5,26±2,30	0,51	1,40	1,62
Суспільне визнання	3,62 ± 2,44	4,00±1,5	4,70±3,49	1,29	1,51	0,34
Пізнання	4,86 ± 2,25	5,44±2,77	4,90±2,57	1,12	0,32	1,38
Продуктивне життя	10,20 ± 2,60	7,80±1,96	8,17±1,38	2,62*	1,85	1,19
Творчість, саморозвиток	4,71 ± 2,64	5,51±2,81	3,90±2,55	1,45	1,32	1,87
Задоволення, розваги	6,59 ± 2,36	7,05±2,75	7,14±3,17	1,35	1,67	0,35
Воля, незалежність	5,47 ± 2,49	10,80±3,25	7,16±2,46	2,60*	2,07*	1,74
Сімейне життя	14,50 ± 2,16	13,17±2,69	10,10±1,52	1,21	2,88*	2,19*
Рівність поміж людьми	8,28 ± 2,57	7,70±3,42	7,99±3,28	1,44	1,52	0,50
Впевненість у собі	11,95 ± 2,52	10,62±3,46	13,20±2,32	1,32	2,09*	2,12*
*p ≤ 0,05						

Така цінність, як цікава робота, достовірно частіше турбує постраждалих 2-ї та 3-ї груп. Можна припустити, що такі особливості є результатом перенесеної трагедії всіма групами постраждалих, адже надзвичайна ситуація стала для багатьох відправною точкою у зміні світогляду, життєвих принципів, тощо. Стосовно 1 групи випробуваних можна припустити, що їх мало що тішить. Можливо в докатастрофний період ситуація з такою цінністю була дещо іншою, адже цікава робота, на наш погляд, багато в чому визначає гармонійний склад усієї життєдіяльності людини, забезпечує її задоволеність собою та позитивно впливає на самосприйняття особистості. Матеріально забезпечене життя є найбільш важливим для постраждалих, які стали свідками трагедії (p≤0,05), порівняно з випробуваними 1-ї та 2-ї груп.

Безумовно, достойний рівень життєзабезпечення є важливим для всіх людей, адже за допомогою матеріальної бази задовольняється більша кількість потреб людини. Проте в посткатастрофний період ці потреби залишаються на другому плані. Продуктивність життя є найбільш важливою, порівняно з іншими випробуваними для постраждалих, яких було віднесено до 1 групи. Ці люди дуже багато втратили під час трагедії і саме тому вважають таку цінність однією з провідних. Результати є значущими, порівняно з 2 групою на рівні $p \leq 0,05$. Проте така цінність, як воля та незалежність, навпроти, досить маловиразна в 1-й групі випробуваних ($p \leq 0,05$ при порівнянні з 2 та 3 групами). Можливо, воля та незалежність сприймається випробуваними 1-й групи як звільнення від зобов'язань перед своїми близькими людьми. Але ж такі обов'язки для більшості з тих, хто втратив своїх рідних під час катастрофи, були б тільки в радість. Саме цим ми можемо спробувати пояснити такі оцінки цієї цінності. Сімейне життя – це та цінність, яка є найменш виразною у постраждалих, які стали свідками трагедії, порівняно з випробуваними 1-ї та 2-ї груп (відмінності є значущими на рівні $p \leq 0,05$ в обох випадках). Це знову ж таки можна пов'язати з пережитою трагедією.

Така цінність, як упевненість в собі, є не досить виразною в 1-й та 2-й групі постраждалих, порівняно з випробуваними 3-ї групи ($p \leq 0,05$ в обох випадках). Упевненість в собі – це така особистісна властивість, яка формується впродовж певного часу та залежить від багатьох факторів. Такий фактор, як раптовість надзвичайної ситуації, яку пережили випробувані, підкосили сили постраждалих, знизили їх самооцінку та впевненість у собі, зокрема перед труднощами, що можуть виникнути.

Аналізуючи дані стосовно виразності в життєвій ієрархії постраждалих інструментальних цінностей, тобто цінностей-засобів, ми отримали наступні достовірні розходження (див. табл. 2). Така інструментальна цінність, як акуратність, що припускає порядність людини, упорядкованість її справ тощо, відмічається постраждалими 1-ї групи, як більш важлива та необхідна ($t = 2,31$ порівняно з 2-ю групою, $t = 2,05$ порівняно з 3-ю групою, при $p \leq 0,05$ в обох випадках).

З переліку важливих цінностей-засобів досліджувані 1-ї групи викреслили, поставивши низьку оцінку, високі вимоги як до себе, так і до оточуючих. Це також може виражатись і у високому рівні домагань та очікувань. Такі особливості в нашому випадку ймовірно продиктовані саме перенесеною травмою. Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$ в обох випадках.

Таблиця 2

Показники виразності інструментальних цінностей у постраждалих внаслідок надзвичайної ситуації

Інструментальні цінності	1-а гр. (M ± m)	2-а гр. (M ± m)	3-а гр. (M ± m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
Акуратність	14,36 ± 2,09	13,21 ± 3,15	10,19±1,66	1,19	2,31*	2,05*
Вихованість	6,48 ± 2,16	7,78 ± 1,23	8,91±1,75	1,43	1,65	1,29
Високі вимоги	9,17 ± 2,44	17,31 ± 3,02	16,95±2,18	4,08**	3,81**	1,20
Життєрадісність	7,23 ± 2,61	7,12 ± 2,94	11,34±2,07	0,32	2,17*	2,51*
Дисциплінованість	7,89 ± 1,09	8,96 ± 1,96	7,40±1,19	1,32	1,67	1,41
Незалежність	5,02 ± 2,51	5,32 ± 2,34	9,66±1,58	1,21	1,99	1,78
Неприйняття недоліків	8,38 ± 3,13	7,95 ± 2,68	7,10±1,60	1,22	1,41	0,89
Освіченість	13,94 ± 3,08	14,09 ± 2,01	13,45±1,44	1,08	0,89	0,47
Відповідальність	15,37 ± 2,17	12,45 ± 1,67	9,22±0,39	2,07*	3,12**	1,90
Раціоналізм	10,49 ± 2,37	10,57 ± 2,41	9,39±1,56	0,78	1,48	0,36
Самоконтроль	14,16 ± 2,04	14,18 ± 2,08	9,15±1,57	0,65	2,67*	2,34*
Сміливість	7,93 ± 1,62	10,83 ± 2,16	8,77±1,49	1,98	1,21	1,78
Тверда воля	13,12 ± 2,71	13,95 ± 3,09	7,77±1,21	0,44	3,19**	3,89**
Терпимість до думок інших	15,60 ± 2,06	14,63 ± 2,97	10,77±2,40	1,77	2,99*	2,15*
Широта поглядів	7,54 ± 2,11	6,59 ± 2,35	5,91±2,72	1,20	1,34	1,62
Чесність	14,91 ± 3,22	16,31 ± 2,48	14,29±2,56	1,97	1,43	1,49
Ефективність в діяльності	10,16 ± 2,65	8,19 ± 1,98	9,20±1,03	1,51	1,53	1,72
Чуйність	17,89 ± 2,81	16,92 ± 2,14	16,47±2,76	1,33	1,68	0,45

*p ≤ 0,05; **p ≤ 0,01

Така цінність, як життєрадісність, є більш важливою для випробуваних із 3-ї групи. Постраждалі, які самі стали жертвами трагедії або є родичами постраждалих, таку цінність в якості головної навіть не розглядають.

Відповідальність вважають однією з найголовніших цінностей випробуваних 1 групи (результати є значущими на рівні $p \leq 0,05$ у порівнянні з 2 та 3 групами). Ця цінність, яку можна віднести і до найбажаніших людських якостей, є досить важливою в сфері міжособистісних відносин.

Самоконтроль не стоїть серед пріоритетних ціннісних орієнтацій тих випробуваних, хто став свідками трагедії. Найбільш необхідним він є з точки зору тих постраждалих, які зазнали найбільшого психологічного потрясіння. Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$ порівняно з 2-ю та 3-ю групами. Аналогічними

за якостями відмінностей у виразності розташовані і оцінки таких цінностей, як тверда воля і терплячість до думок інших.

Оскільки техніка проведення використаної нами методики припускає пряме ранжування переліку цінностей, це дозволило нам побудувати ієрархію життєвих цінностей постраждалих (див. табл. 3-5). При описі такої структури ми вважаємо за потрібне звернути увагу на провідні позиції цінностей. На наш погляд, саме вони є актуальними для особистості та можуть певним чином обумовлювати її світосприйняття, самосприйняття, відношення до життя після перенесеної трагічної ситуації.

Таблиця 3

Рангова структура життєвих цінностей постраждалих 1-ї групи

Ранг	Термінальні цінності	Ранг	Інструментальні цінності
8	Активна життєдіяльність	5	Акуратність
13	Життєва мудрість	17	Вихованість
2	Здоров'я	11	Високі вимоги
12	Цікава робота	16	Життєрадісність
18	Краса природи та мистецтва	14	Дисциплінованість
6	Любов	18	Незалежність
9	Матеріально забезпечене життя	12	Неприйняття недоліків
4	Вірні друзі	7	Освіченість
11	Стабільне становище у країні	3	Відповідальність
17	Суспільне визнання	9	Раціоналізм
15	Пізнання	6	Самоконтроль
5	Продуктивне життя	13	Сміливість
16	Творчість, саморозвиток	8	Тверда воля
10	Задоволення, розваги	2	Терпимість до думок інших
14	Воля, незалежність	15	Широта поглядів
1	Сімейне життя	4	Чесність
7	Рівність між людьми	10	Ефективність у діяльності
3	Упевненість в собі	1	Чуйність

Таблиця 4

Рангова структура життєвих цінностей постраждалих 2-ї групи

Ранг	Термінальні цінності	Ранг	Інструментальні цінності
6	Активна життєдіяльність	8	Акуратність
12	Життєва мудрість	15	Вихованість
2	Здоров'я	1	Високі вимоги
7	Цікава робота	16	Життєрадісність
17	Краса природи та мистецтва	12	Дисциплінованість
11	Любов	18	Незалежність

8	Матеріально забезпечене життя	14	Неприйняття недоліків
5	Вірні друзі	6	Освіченість
14	Стабільне становище у країні	9	Відповідальність
18	Суспільне визнання	11	Раціоналізм
16	Пізнання	5	Самоконтроль
9	Продуктивне життя	10	Сміливість
15	Творчість, саморозвиток	7	Тверда воля
13	Задоволення, розваги	4	Терпимість до думок інших
3	Воля, незалежність	17	Широта поглядів
1	Сімейне життя	3	Чесність
10	Рівність між людьми	13	Ефективність у діяльності
4	Впевненість у собі	2	Чуйність

Таблиця 5

Рангова структура життєвих цінностей постраждалих 3-ї групи

Ранг	Термінальні цінності	Ранг	Інструментальні цінності
3	Активна життєдіяльність	7	Акуратність
13	Життєва мудрість	13	Вихованість
1	Здоров'я	1	Високі вимоги
5	Цікава робота	5	Життєрадісність
18	Краса природи та мистецтва	16	Дисциплінованість
10	Любов	8	Незалежність
4	Матеріально забезпечене життя	17	Неприйняття недоліків
8	Вірні друзі	4	Освіченість
14	Стабільне становище у країні	10	Відповідальність
16	Суспільне визнання	9	Раціоналізм
15	Пізнання	12	Самоконтроль
7	Продуктивне життя	14	Сміливість
17	Творчість, саморозвиток	15	Тверда воля
12	Задоволення, розваги	6	Терпимість до думок інших
11	Воля, незалежність	18	Широта поглядів
6	Сімейне життя	3	Чесність
9	Рівність поміж людьми	11	Ефективність у діяльності
2	Упевненість в собі	2	Чуйність

Розроблена ієрархія цінностей дозволяє побудувати так званий “ціннісно-орієнтаційний портрет”, який може відображати деякі особистісні особливості осіб, які стали жертвами надзвичайної ситуації.

Отримані дані свідчать про те, що найголовнішим в житті постраждалих, які втратили все своє майно або близьких людей в трагедії є сімейне життя, яке припускає благополуччя рідних людей, затишок і теплі стосунки між близькими. Ця цінність не випадково

стала однією з головних, адже відносно сім'ї ці випробувані понесли найбільші втрати. Наступні сходинки відведено таким цінностям, як здоров'я та впевненість у в собі. Саме здоров'я є дуже цінним для людини, адже його легко втратити і дуже складно відновити. Упевненість в собі розташована в перших рядках ціннісної ієрархії можливо через те, що саме її не вистачає для людей, які опинилися під відкритим небом та втратили самих дорогих людей. Вірні друзі та продуктивність життя відмічені постраждалими 1-ї групи в якості одних з найважливіших цінностей. Адже відомо, що друзі, близькі родичі – саме ті люди, які першими прийдуть на допомогу, підставляють своє плече в скрутний час. Продуктивність життя багатьма випробуваними розуміється як користь, яку людина приносить оточуючим. Отже, саме така цінність є дуже важливою з боку надання допомоги всім, хто її потребує, і ті, хто опинився в біді дуже переймаються тим, що не можуть надати таку допомогу, адже самі її потребують. Любов, рівність поміж людьми, активна життєдіяльність, матеріально забезпечене життя та задоволення займають наступне ціннісне коло. Відміченні цінності можна назвати не досить актуальними для випробуваних, – вони є, немов би, вторинними для людей, які отримали найбільше психологічне потрясіння під час надзвичайної ситуації. Малоактуальними цінностями для постраждалих 1 групи є стабільне становище в країні, цікава робота, життєва мудрість, воля та незалежність, пізнання, творчість, суспільне визнання та краса природи. Ці категорії майже не хвилюють випробуваних в силу їх особливостей та відношення до актуального їх стану та сприйняття навколишнього світу. Розглядаючи рангову структуру інструментальних цінностей постраждалого в надзвичайній ситуації населення, яке було віднесено до 1-ї групи випробуваних, можна відмітити, що головними цінностями-засобами в цій групі є: чуйність, терпимість до думок інших, відповідальність, чесність та акуратність. Саме за допомогою цих інструментальних цінностей, на думку випробуваних 1-ї групи, потрібно досягати поставлених цілей та будувати взаємовідносини з оточуючими людьми. В ранговій структурі інструментальних цінностей розміщені самоконтроль, освіченість, тверда воля, раціоналізм, ефективність у діяльності. А такі цінності-засоби, як високі вимоги, неприйняття недоліків, сміливість, дисциплінованість і широта поглядів на думку постраждалих 1-ї групи, не є досить важливими для життєдіяльності особистості.

У 2-й групі випробуваних домінують такі інструментальні цінності: сімейне життя, здоров'я, воля, незалежність, впевненість в

собі та вірні друзі. Можна сказати, що це – саме ті цінності-цілі, яких бракує та потреба в яких є надто високою. Наступний щабель в цій ієрархічній структурі займають активна життєдіяльність, цікава робота, матеріально забезпечене життя, продуктивне життя та рівність поміж людьми. А от до переліку цінностей-цілей, які, на думку випробуваних 2-ї групи не є пріоритетними відносяться: любов, життєва мудрість, задоволення, розваги, стабільне становище в країні та творчість. Стосовно виразності інструментальних цінностей в ранговій структурі можна сказати, що постраждалих 2-ї групи як найголовнішими цінностями-засобами вважають високі вимоги до оточуючих, чуйність, чесність, терпимість до думок інших та самоконтроль. Зауважимо, що приведений перелік у деякій мірі нагадує позицію постраждалих 1 групи. Наступний рівень виразності відведено таким цінностям-засобам, як освіченість, тверда воля, акуратність, відповідальність та сміливість. Раціоналізм, дисциплінованість, ефективність у діяльності, неприйняття недоліків та вихованість є неважливими засобами для поліпшення рівня взаєморозуміння з оточуючими та налагодження власної життєдіяльності, на думку випробуваних 2-ї групи.

Децю іншою, порівняно з вищенаведеними, представляється рангова структура життєвих цінностей постраждалих 3-ї групи – свідків надзвичайної ситуації. Головними термінальними цінностями, на їх думку, є здоров'я, впевненість у собі, активна життєдіяльність, матеріально забезпечене життя та цікава робота. Перелічені термінальні цінності відбивають своєрідну ідеальну модель життєдіяльності активної, самодостатньої людини. Отже, крізь цей перелік важко побачити пережиту цими випробуваними психологічну травму. Наступні сходинки відведено сімейному життю, продуктивній життєдіяльності, вірним друзям, рівності між людьми та любові. Ці цінності – цілі є допоміжними або вторинними в представленій ранговій структурі. До цінностей випробуваних, які вважаються свідками трагедії, неважливими або в цей час неактуальними, відносяться воля, незалежність, задоволення, розваги, життєва мудрість, стабільне становище у країні та пізнання. Характеристика переліку інструментальних цінностей у випробуваних 3-ї групи свідчить про те, що найбільш важливими є високі вимоги, чуйність, чесність, освіченість і життєрадісність. Наступні місця займають терпимість до думок інших, акуратність, незалежність, раціоналізм та відповідальність. Серед тих цінностей, які найменше використовуються для досягнення випробуваними поставлених цілей є: ефективність у діяльності, вихованість, самоконтроль, сміливість та тверда воля. Оскільки ціннісні

орієнтації багатьма дослідниками зазначаються як детермінанти процесу формування настанов, життєвих принципів та ідеалів, отримані результати дозволяють створити “ціннісний портрет” постраждалих.

Висновки

1. Теоретичний аналіз наукових праць підтверджує існування взаємозв'язку психічних розладів і кризових станів особистості з особливостями її ціннісно-смыслової сфери.

2. Існуючі дослідження щодо проблеми ціннісних орієнтацій не дають цілісного уявлення про зміни в структурі ціннісно-смыслової сфери особистості, яка пережила психічну травму.

3. Проведене вивчення ціннісно-смыслової сфери осіб, які стали жертвами надзвичайної ситуації показало, що найменша кількість опитаних, які як поворотний момент в їх житті або як сильне життєве потрясіння відмітили пережиту надзвичайну ситуацію, була в 3-й групі досліджуваних (свідки трагедії). А от переважна кількість випробуваних з 1-ї та 2-ї груп саме надзвичайну ситуацію сприйняли як найбільшу трагедію. На наш погляд, в даному випадку дуже важливу роль відіграв фактор особистісної приналежності до трагедії: бачити на власні очі чуже горе – це не одне й те саме, що відчувати це на собі.

4. Аналіз ціннісної ієрархії постраждалих різних категорій показав, що найголовнішими цінностями для випробуваних 1 групи є сімейне життя, здоров'я та впевненість у собі. Приблизно такі ж цінності вийшли на перший план і в 2-й групі – сімейне життя, здоров'я, воля та незалежність. Постраждалі 3-ї групи для себе відмічають в якості головних такі цінності, як здоров'я, впевненість в собі та активну життєдіяльність. При цьому основними інструментальними цінностями для постраждалих стали чуйність; чесність, відповідальність, високі вимоги до навколишніх та терпимість до думок інших.

5. Структура та особливості ціннісно-смыслових орієнтацій особистості постраждалих внаслідок надзвичайної ситуації можуть залежати від змісту психотравмуючої ситуації та ступеня отриманого психологічного потрясіння.

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з необхідністю:

1. Розширення уявлення про механізми діяльності психіки, що функціонує в кризовому стані.

2. Вивчення взаємозв'язку особливостей ціннісних орієнтацій з ефективністю психологічної адаптації постраждалих внаслідок надзвичайних ситуацій.

3. Розробки заходів щодо позитивної трансформації системи ціннісно-смилових орієнтацій за допомогою спрямованого психологічного впливу.

4. Вдосконалення заходів щодо надання екстренної психологічної допомоги населенню, яке постраждало внаслідок надзвичайної ситуації.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л.И. Психология повседневности: жизненный мир личности и “техники” ее бытия / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1993. – № 2. – С.3-16.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е. Василюк. – М.: МГУ, 1984. – 200 с.
3. Зейгарник Б.В. Очерки по психологии аномального развития личности / Б.В. Зейгарник, Б.С. Братусь. – М.: МГУ, 1980. – 169 с.
4. Кожевникова В. А. Особенности и закономерности трансформации ценностно-смысловой сферы у лиц, переживших экстремальные события / В.А. Кожевникова // Вісн. Харківського національного університету. Серія “Психологія”. – 2003. – № 599. – С. 160-162.
5. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентаций / Д.А. Леонтьев. – М., 1992. – 17 с.
6. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях // А.Г. Маклаков // Психол. журн. – 2001. – Т. 22, № 1. – С. 16-24.
7. Магомед-Эминов М.Ш. Трансформация личности / М.Ш. Магомед-Эминов. – М.: ПАРФ, 1998. – 496 с.
8. Мясичев В. Н. Психологическая наука в СССР / В. Н. Мясичев – Т 2. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 372 с.
9. Полетаева А.В. Особенности смысло-жизненных ориентаций лиц с признаками посттравматического стрессового расстройства / А.В. Полетаева // Методологические проблемы современной психологии: иллюзии и реальность: Материалы Сибирского психологического форума. – Томск, 2004. – С. 430-437.
10. Серый А.В. Психологические механизмы функционирования системы личностных смыслов / А. В. Серый. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2002. – 183 с.
11. Торчинская Е.Е. Роль ценностно-смысловых образований личности в адаптации к хроническому стрессу (на примере спинальных больных) / Е. Е. Торчинская // Психол. журн. – 2001. – Т. 22, № 2. – С. 27-35.

12. Фанталова Е.Б. Об одном методическом подходе к исследованию мотивации и внутренних конфликтов / Е.Б. Фанталова // Психол. журн. – 1992. – Т. 13, № 1. – С. 107-117.
13. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – С. 368.
14. Шестопалова Л.Ф., Кожевникова В.А. Особенности изменений личности и социального функционирования у жертв экстремальных ситуаций / Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевникова // Международный медицинский журнал. – 2010. – № 1. – С.6-10.
15. Maddi S.R. The Story of Hardiness: Twenty Years Of Theorizing, Research And Practice // Consulting Psychology Journal. 2002. Vol. 54. – P. 173–185.

The paper considers the problem of the person's experiencing the effects of an emergency. Analyzed the main approaches to the problem of value orientations in modern psychology and the role of value-semantic structures of personality in the mechanisms of effects of experiencing psychotraumatic situation. The relation between mental disorders and personality of crisis with the characteristics of its value-sense orientation. The results of study of value-semantic sphere and hierarchy of values in individuals affected by the emergency.

Keywords: trauma, stress, injuries, emergency situation, valued-sense sphere.

Отримано: 4.03.2011

УДК: 155.413+303.32+305.235

Ван Джун

Психологічні відмінності молодшого школяра та молодшого підлітка на певному етапі соціалізації

У статті представлено аналіз психологічних відмінностей молодшого школяра та молодшого підлітка на етапі соціалізації. Встановлено, що молодший підлітковий період (молодші школяри 10-12 років) є найбільш благоприємним та сензитивним щодо формування позитивного, особистісно-орієнтованого процесу соціалізації.

Ключові слова: психологічні відмінності, молодший школяр, підліток, соціалізація.